

СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ ПРАВА РАННІХ ДЕРЖАВ СХОДУ

Статтю присвячено висвітленню світоглядних основ права держав ранніх цивілізацій Сходу, що ведуть тяглість із VII тисячоліття до н. е. (Шумеру і Аккаду, Вавилону, Індії, Китаю та Єгипту). У статті проаналізовано стихійно сформовані міфічний, релігійний, моральний і раціональний складники світогляду, а також елементи філософських учень; простежено як єдність властивих ученням ранніх держав Сходу уявлень про тяжкість гріха і гріховну поведінку, звичаєву основу права з кровною помстою і принципом таліону, колективною відповідальністю членів сім'ї і навіть общини в цілому, становий характер на основі уявлення про неминучість соціальної нерівності, підпорядковане становище жінки, так і суттєві відмінності різних правових систем, підґрунтям чого є специфіка економічного укладу і політичного устрою, цивілізаційні і культурні відмінності, історичні особливості формування держав, а також світоглядні уявлення народів, їхнє розуміння світу, світового порядку, природних і земних законів.

Ключові слова: ранні держави Сходу, світоглядні основи права, звичаєве право і закон, правове становище особи.

Дослідженню питань історії і права давніх східних цивілізацій, ранніх держав Сходу присвячено значну літературу. Над цією проблематикою в різні часи працювали відомі правознавці і вчені-сходознавці дореволюційного періоду Росії і СРСР: В. Авдієв, А. Кістяківський, І. Лур'є, М. Страхов, В. Струве, Б. Тураєв, Л. Переломов. Чимало робіт на цю тематику опублікували сучасні вчені: Л. Багрій-Шахматов, Л. Бостан, Л. Васильєв, І. Волков, В. Гончаренко, В. Глиняний, Н. Жидков, О. Крашенникова, Н. Крестовська, І. Мудрак, А. Самотуга, О. Талдикін, В. Томсінов, З. Черніловський, С. Ударцев, Н. Хома та багато інших.

Давньосхідні цивілізації є одними з найбільш ранніх, загалом ведуть тяглість із VII тисячоліття до н. е. і історично передують еллінізму та християнству. На найбільш ранньому історичному відноколлі давньосхідні спільноти – це осілі й кочові народи, державність яких почала формуватися у IV–III тисячоліттях до н. е.

На відміну від ранніх держав Заходу давньосхідні держави (Китаю, Єгипту, Шумеру, Вавилону, Індії) сформувались на основі патріархальної родової організації, общинної і державної форм власності, глибокого розшарування суспільства, деспотичних форм правління, що характеризуються жорсткою централізацією і жорстким політичним режимом, містичним ставленням до влади, наявністю верховного правителя, що зазвичай мав необмежену владу та концентрував у своїх руках законодавчу і судову

функції, високою роллю служилої і придворної аристократії. Елементи демократичного управління, як-от народні збори або самокеровані сільські або міські общини, хоча й були відомі країнам Давнього Сходу, однак не набули такого значення, як у країнах Заходу. Цілком виправдано ці держави дістали загальну назву східних деспотій.

Праву країн Давнього Сходу загалом були властиві жрецька ідеологія, релігійна та моральна основа з уявленнями про тяжкість гріха і гріховну поведінку, його звичаєва основа з кровною помстою і принципом таліону, колективною відповідальністю членів сім'ї і навіть общини в цілому, становий характер на основі уявлення про неминучість соціальної нерівності, підпорядковане становище жінки.

Утім, у різних державах і в різні часи правові системи мали суттєві відмінності, зумовлені специфікою економічного укладу і політичного устрою, цивілізаційними і культурними відмінностями, історичними особливостями формування держав.

Немаловажну роль у цьому відіграють світоглядні уявлення народів, їхнє розуміння світу, світового порядку, природних і земних законів. Доволі рано ці уявлення осмислюють і систематизують давні поети, історики та мислителі. Перші елементи філософських учень Китаю датуються 7 ст. до н. е., Стародавнього Єгипту і Давньої Месопотамії – кінцем 4-го – початком 3 тисячоліття до н. е.,

Давньої Індії – 2500–2000 рр. до н. е. (брахманізм, буддизм, джайнізм). Єгипетські і шумерські мислителі намагалися пояснити життя після смерті. Китайські та індуські філософи концентрувались на дослідженні морального світового порядку, який визначає долю людини, і не зосереджувались на вивченні законів природи і суспільства.

1. Месопотамія є місцем зосередження цивілізації шумерів, однієї з найдавніших – близько 6500 років до н. е., ознаменованої винайденням методів обробітки землі та первинним поділом праці, а на рубежі 3100 років до н. е. – винайденням найважливішого знаряддя людини – письма. Цим періодом датуються вірогідні дані щодо організації суспільного життя.

У Шумері були розвинуті космологічні вчення про устрій Землі і Всесвіту з центральною доктриною творчої сили Божого слова, за допомогою якого був створений світ. Цю доктрину підтримав весь Близький Схід¹. Шумерські мислителі (найвідоміші твори: Повчання давньошумерського мудреця Шуруппака – про життєві правила і норми морального і законслухняного поведіння², теогонічна поема «Енума Еліш» про створення світу, «Епос про Гільгамеша»³ з темою про життя і смерть, трагізм буття людини та пошуки безсмертя, «Розмова пана і раба» про сенс життя) світобудову розглядали в міфічному контексті та не вийшли за межі релігійної ідеології. Відтак наука і мислення не набули форми світогляду і не мали вирішального впливу на законодавство.

Перші відомі писані правові пам'ятки Давньої Месопотамії (Шумеру і Аккаду) належать до 21 ст. до н. е. (закони Урунімгіна, Ур-намму, Ліпіт-іштар). Закони правителя Урунімгіна (Месопотамії шумеро-аккадського періоду), які він запровадив від імені Нінгірсу – бога-покровителя міст-держав, стосувалися відновлення порядків і давньої справедливості жителів Лагаша, запровадження більш поміркованих податків, відновлення привілеїв храмів, введення справедливої плати за майно (худобу, будинок) середніх прошарків населення, звільнення від боргової кабали, захисту від грабежів, потрапи посівів, захисту сиріт і вдів⁴. Закони Ур-намму

(2112–2094 рр. до н. е.), що з'явилися більш як на три століття раніше за закони Хаммурапі, свідчать про розвинуту систему правових відносин і судочинства. Вони, зокрема, регулювали майнову відповідальність за завдання шкоди здоров'ю (наприклад, за те, що один чоловік зламає кістку іншому чоловікові), за залишення жінки (розмір такої відповідальності був більшим, якщо раніше жінка не була одружена; за залишену жінку, яка раніше була вдовою, платити було потрібно вдвічі менше), встановлювали відповідальність за несправедливе обвинувачення в перелюбі дружини іншого чоловіка, відмову від принесення свідком клятви в суді, майнову відповідальність за недоброчесне використання наданої в користування землі⁵. Близько 1770 р. до н. е. було створено «Закони міста Ешнуна», які містили 60 законів.

Закони грізного завойовника Шульгі, царя Уру, Шумеру і Аккаду (2094–2046 рр. до н. е.), що правив у той період, коли відбувалося злиття в єдину уніфіковану державу, регулювали правила розлучення, передбачали покарання за лжесвідчення, помилковий донос, тілесні покарання. Цікаво, що принцип таліону і смертну кару, які були доволі поширеними в ті часи, закони Шульгі не передбачали, натомість вони передбачали виплату потерпілому грошової компенсації.

Значний інтерес становить зміст законів Вавилону – законів царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.), шостого царя Першої Вавилонської династії, які дають важливий матеріал для розуміння права найбільш раннього періоду Давнього Сходу. Так само як і закони Урунімгіна, вони відображали епоху переходу давніх общин Месопотамії від родового ладу до раннях держав у формі деспотій, цілком забарвлені релігійними і більш давніми віруваннями, а багато в чому невіддільні від них. Уже тут ми можемо бачити цілу низку правових інститутів, які збережуться упродовж тисячоліть і відтворення яких відбудеться в багатьох країнах. Зокрема, йдеться про найдавніший спосіб ведення судочинства і встановлення винного за допомогою вироку Божого і сил природи – **ордалію**:

2. Якщо чоловік кинув на чоловіка звинувачення у чаклунстві і не довів цього, то той, на кого було кинуте звинувачення у чаклунстві, повинен піти до Божества Річки і в річку зануритись; якщо річка схопить його, його обвинувач може забрати його дім. Якщо ж річка очистить цього чоловіка

¹ Є навіть теорія панвавилонізму, згідно з якою вся світова культура бере початок із Межиріччя.

² *Антологія мирової правової думки: в 5 т.*, Т. 1, Античність. Восточные цивилизации (Москва: Мысль, 1999), 43–5.

³ М. Н. Москаленко, упоряд., «Про того, хто бачив усе... Епос про Гільгамеша», у *На ріках Вавилонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавилону, Палестини* (Київ: Дніпро, 1991), 98–151.

⁴ В. И. Авдиев, *История Древнего Востока* (Москва: Гос. изд-во полит. лит., 1953), 62–3.

⁵ *Антологія мирової правової думки: в 5 т.*, 46.

і він залишиться неушкодженим, то той, хто кинув на нього обвинувачення у чаклунстві, повинен бути вбитий, а той, хто занурювався у Річку, може забрати дім його обвинувача.

Також варто назвати **злочин проти правосуддя** (зміну суддею свого попереднього рішення, яка каралась штрафом у дванадцятикратному розмірі позовної суми і вигнанням із суддівського крісла), **клятву свідка в суді перед богом**, жорстокі покарання аж до **покарання смертю за крадіжку майна бога або палацу, а також прийняття краденого, купівлю майна без свідків або договору**⁶.

2. Індська (Хараппська цивілізація), яка налічує понад 7 тисячоліть до н. е., увійшла в період утворення окремих держав і областей близько 5000–4000 – 2800 рр. до н. е. Суспільному устрою давньої Індії була притаманна наявність станових груп (варн), створених першоллюдиною Пуруші.

Індуські філософи, як і китайські мислителі, також досліджували моральний світопорядок і не вивчали законів суспільства. Не в останню чергу це відбувалось тому, що, як зауважив Д. Неру, індо-аріям був властивий крайній індивідуалізм і крайня терпимість, які сприяли множинності вірувань і звичаїв, спонукали їх надавати мало значення соціальному аспекту людини, через що було відсутнє поняття про суспільство загалом і як наслідок – індивідуалізм і кастовість перетворилися в справжню в'язницю для розуму народу⁷. Разом із патерналістською концепцією царської влади і тотальним контролем над населенням, брахманським впливом на царську владу і суспільство, ведійськими релігійними традиціями смирення це не лише законсервувало політичний устрій, управлінську парадигму на багато століть та стримало розвиток політичних і правових інститутів, але й робило їх навіть більш жорсткими.

Джерела давнього індуського права доволі різноманітні. Найдавнішими, що датуються II тисячоліттям до н. е., є **веди**, священні книги, зокрема Ригведа, Яджурведа, Самаведа, Атхарваведа. Переважно вони містять божественні, а не правові приписи, у формі пісень, молитов і звичаїв. І тому їхнє значення як правових джерел невелике. Більше правове значення мають **смрити**, наукові і правові трактати, що тлумачать веди. Смрити пройшли етап трансформації від **дхармасутр** до **дхармашастр** (дхарма – дотримання правди

в житті, складаються з десяти основних правил Дхарми, сформульованих давнім мудрецем Ману: терпіння, прощення, благочестя або самоконтроль, чесність, святість, контроль почуттів, розум, знання чи навчання, правдивість, відсутність гніву⁸).

Найвідоміші з останніх **Закони Ману, Вісну, Яджнавалк'я, Бргаспати і закони Нарада**. Найдавнішими пам'ятками юриспруденції, за твердженням англійського вченого Г. Мена, є пам'ятки індусів, відомі під назвою Законів Ману. Г. Мен дослідив вплив релігії на закони Ману, як, зрештою, і вплив релігії на закони інших народів. На його думку, **немає жодної давньої філософії і дуже мало філософських систем нового часу, які своїм корінням не мали б релігію**⁹. Варто тут додати, що релігія була також і важливим елементом світоглядної основи індуського, як і іншого давнього права, в чому ми переконуємося далі.

Г. Мен на основі глибокого історико-порівняльного дослідження зробив кілька важливих висновків, які заслуговують на детальний розгляд.

Перший висновок полягає в тому, що **всі початкові закони містились у священних книгах** (Кальна-Сутрась, Манава-Дгарма-Шастра, книги Ману), що писались брамінськими сім'ями, містили, за переконанням індусів, усю істину і все знання. Таке поєднання правових норм з релігійними, підкреслював Мен, властиве давній ірландській юридичній літературі, кельтам і навіть Законам Дванадцяти таблиць, а отже, «[Н]емає буквально жодної системи писаного права, від Китаю до Перу, яка за первісного виникнення не охоплювала б суму релігійних приписів і ритуальних правил». Г. Мен наголошував, що **всі ці книги називаються законами лише тому, що містять у собі правила поведінки, визначені з найбільшою точністю**¹⁰.

Згідно з другим висновком Г. Мена, **на правила життя, що увійшли до індуських священних зводів, найсильніший вплив справили дві системи релігійних вірувань, які колись були незалежними одна від одної – спокутування гріха загробними покараннями і очищення гріха через переселення душі**. Поступова спеціалізація знання призвела до виокремлення двох сфер – того, що людина має знати (створення всесвіту, устрій неба, пекла,

⁸ Законы Ману. Дхармашастра, http://www.bharatiya.ru/india/zak_manu/zak_manu12.html.

⁹ Сэръ Генри Сомнеръ Мэн, *Древній закон и обычай* (Москва: Тип. А. И. Мамонтова и К., 1884), 92.

¹⁰ Там само, 4.

⁶ Антология мировой правовой мысли: в 5 т., Т. 1, 47–51.

⁷ Д. Неру, *Открытие Индии* (Москва: Изд-во иностр. лит., 1955), 96–7.

світу чи світів, природа богів) і що повинна робити. До останнього було віднесено не стільки позитивне право чи злочини, скільки ритуал, осквернення і очищення, покаяння і правила життя правовірних індусів від народження до смерті (аж до аскетичного життя людей на схилі літ)¹¹. Початково карою за порушення цих правил поведінки ставало покаяння задля того, щоб не отримати більш тяжкого становища в іншому житті. Ситуація поступово змінюється з виникненням царської влади. Якщо в найдавніших книгах цар є лише помічником духовного керівника народу, жерця-браміна, і його функцією є переважно сприяння в дотриманні правил покаяння за порадою жерця (за винятком нижчих каст, представників яких цар може карати навіть смертю), то згодом цар починає стежити за строгим виконанням обов'язків, вершити верховний суд, у якому брамини стають його помічниками, тяжіючи до того, щоб стати юристами або суддями. Зрештою, в більш пізні часи трактати наділяють царя священним божественним правом. Він стає також верховним суддею нації, і відтоді закон, який містився в юридичних трактатах, стає цивільним законом у строгому значенні слова і отримує світську санкцію – санкцію застосовуваних судом покарань¹². Утім, як підкреслював Р. Давид, хоча правителям і дозволялось законодавствувати, майстерність управління піднімається не до дхарми (в цьому випадку Законів Ману. – А. З.), а до артхи (науки користі і політики. – А. З.), а це означає, що закони і накази правителя не є джерелом права, вони викликані тимчасовою необхідністю й конкретними обставинами і змінюються зі зміною цих обставин¹³. Підтвердження цього знаходимо і в дхармашастрі Наради¹⁴.

Не можна також не вказати на формулювання моральних вимог до правителів, їхню відповідальність за захист підданих. У «Мугабгараті» стверджувалось: «[К]ороль, який після того, як поклявся, що захищатиме своїх підданих, не зможе їх захистити, повинен бути страчений, як скажений пес»¹⁵. Утім, його шанування не залежало від його вчинків, оскільки «як чоловік, навіть недостойний, завжди має бути шанований

дружинами, так само і цар, хоча б і недостойний, повинен бути шанований підданими»¹⁶.

Третій висновок Г. Мена є таким: **вживання слова «поведінка» передувало вживанню слова «закон»**. Цікаво, що міфічні і релігійні вірування щодо перетворення людей властиві практично всім народам, підкреслював Г. Мен (щодо українських вірувань, то аналоги можемо знайти навіть в українських казках. – А. З.), одначе тільки **індуські закони надали їм морального і теолого-філософського вираження**¹⁷.

Однак ще **більш давньою релігією**, згідно з Г. Меном, **був культ предків**, який набув тісного зв'язку з правилами поведінки загалом і правилами спадкування зокрема. Індусу міг бути прощений будь-який злочин, крім одного – невиконання жертвоприношень предкам. За давніми віруваннями право вшанувати предків і здійснювати жертвоприношення на могилі мав не просто чоловік, один із дітей померлого, а старший син, через, очевидно, більшу здатність підтримувати зв'язок між мертвими і живими. Він же отримував і певні переваги в успадкуванні майна, хоча в різних народів підхід сильно різнився, аж до рівного розподілу спадщини між синами, як це спостерігається у варварських племенах. Такий же зв'язок давніх вірувань Г. Мен простежує і в Давньому Китаї, де шанування предків забороняло відступати від прадідівських порядків. Похідні новели від давнього культу жертвоприношень (*sacra privata*) він помічає і в праві Давнього Риму (XII таблиць), і навіть у класифікації речей в Англії¹⁸.

Повсюдно: в Давній Індії і в Давній Ірландії, в Давньому Ізраїлі і в Давньому Римі, Давньому Єгипті і Давньому Вавилоні – верховний правитель був одночасно не тільки верховним воєначальником, але й жерцем (нерідко через фактичне виконання функцій первосвященника, як це було за часів правління династії Ур-Нанше) і суддею; влада його, як і закони, які він оголошував і на основі яких він здійснював правосуддя, визнавались сакральними, священними, освяченими небесами (богами) і землею, а сам правитель вважався покликаним богами для благоденства населення, утвердження справедливості, знищення злочинців, захисту слабкого від сильного. Отже, релігійні вірування слугували не тільки елементами світоглядної основи права, але й обґрунтуванням системи влади, хоча й не єдиним. Крім релігійних вірувань, в обґрунтування влади покладалась складна система

¹¹ Сэрр Генри Сомнерь Мэн, *Древний закон и обычай*, 14.

¹² Там само, 25, 30.

¹³ Р. Давид, *Основные правовые системы современности*, пер. с фр. и вступ. ст. В. А. Туманова (Москва: Прогресс, 1988), 411.

¹⁴ *Дхармашастра Нарады*, Вигасин, А. А. (пер. и вступл.), Самозванцев, А. М. (пер.) (Москва: Восточная литература РАН, 1998), 6, https://www.indostan.ru/biblioteka/knigi/2932/4119_1_o.pdf.

¹⁵ S. S. Dhavan, *The Indian Judicial System: A Historical Survey*, http://www.allahabadhighcourt.in/event/TheIndianJudicial-System_SSDhavan.pdf.

¹⁶ *Дхармашастра Нарады*, 136.

¹⁷ Сэрр Генри Сомнерь Мэн, *Древний закон и обычай*, 26.

¹⁸ Там само, 46, 47–50, 65, 67.

історичних, моральних і навіть раціональних мотивів, виключності особистих якостей правителя. Нагадаю, що, видаючи закони, Хаммурапі щонайретьельніше подбав про неземне обґрунтування своєї влади і своєї місії на землі, яка походить від Енліля¹⁹ – володаря небес, і Мардука²⁰, найпершого сина Еа. Адже, як стверджував Хаммурапі, Мардук направив його, «щоб справедливо керувати людьми і дати країні щастя», задля чого він «вклав в уста країни істину і справедливість»²¹.

Розуміння святості царської влади і влади законів, яке йшло від небес (богів) і землі, цих вищих сил, містило в собі натяк на вищий закон, однак він був не доведений до розуміння загального закону, за яким розвивається природа і живуть люди, що відбулося лише в Давній Греції в середині 5 ст. до н. е. і привело до **розуміння загальних законів, за якими існує природа (космос) і суспільство, а згодом – і до розрізнення закону, що не залежить від людей, і позитивного закону, який встановлюється людьми.**

Для давнього індуського права, викладеного в дгармашастрах, характерним було підпорядковане становище жінки (угоди, що укладались жінкою, за винятком крайніх обставин, вважались недійсними, особливо дарування, заклад, продаж будинку, поля²²), соціальна і правова нерівність між кастами, зокрема головний обов'язок шудри – служіння іншим кастам з покірністю²³, жорстока система покарань («покарання – цар, воно – чоловік, воно – вождь ... і воно – каратель ...; воно вважається забезпеченням чотирьох ашрам. Покарання править усіма людьми, Покарання ж охороняє, Покарання не спить, коли всі сплять; мудрі оголосили Покарання [втіленням] дхарми»²⁴), зокрема за вчинення злочинів проти царя і брахманів²⁵. Правові норми, викладені в дхармасутрах і дгармашастрах, були, по суті, узагальненням давніх сутр або записів родових звичаїв²⁶, сформованих на основі давніх вірувань, традиційного укладу.

3. Китайська цивілізація веде родовід з V тисячоліття до Р.Х. Понад 3500 років тому виникло письмо. Розпад первісного ладу і зародження класового суспільства відбулись у період

2200–1600 рр. до Р.Х., а достовірні дані про існування державних утворень на території Стародавнього Китаю сягають у 15 ст. до н. е.

Як в усіх давніх народів, у період розпаду родового ладу в Китаї існували тотемістські і анімістські культури й вірування, зокрема, були поширені жертвоприношення. Першоосновою світогляду були уявлення про єдність законів природи, Неба і Землі, які переносилися і на людську спільноту, поширювались і на стосунки людей. Моральні канони і давня етика багато уваги приділяли етичним нормам взаємин між старшими і молодшими, друзями²⁷.

Формування законодавства Давнього Китаю відбувалося під значним впливом філософських учень, найпоширенішими стали даосизм (Лао-Цзи, Ле-Цзи та ін.), конфуціанство (Конфуцій, Цзен-Цзи та ін.), моїзм (Мо-Цзи) і легізм (Мао Цзи, Лі-Куї та ін.), номіналізм, школа «ін-ян». Політична концепція влади формувалась на основі віри в мудрого правителя (Лао-Цзи), священності влади правителя, його гуманності й шанобливості підданого, морального виправдання соціальної ієрархії, недовіри до законів (Конфуцій), загальної любові, управління державою на засадах доброчесності (Мо Цзи). Потреби зміцнення держави через централізацію на початку IV ст. до н. е. викликали до життя вчення фа цзя (легістів), основоположником якого став Шан Ян (близько 390–338 до н. е.), з акцентом на закон, знання, досвід і техніку здійснення влади, потребу дотримання правопорядку за допомогою суворих і навіть жорстоких покарань²⁸. Легісти оголосили нещадну боротьбу з представниками конфуціанства (повсюдно спалювали книги Конфуція, а тисячі вчених втопили у вбиральнях), яке змогло відродитися лише з II ст. до н. е. і вже з цього періоду слугувало державною ідеологією аж до XX ст.

Китайське право давнього періоду характеризувалось загалом зневажливим ставленням до закону як засобу регулювання суспільних відносин, визнанням сакральності влади правителів, які поєднували судову владу зі світською, моральною і релігійно-міфічною основою (за порушення моральних і релігійних норм, зокрема за неповагу до батьків чи порушення правил трауру за померлими, існувала кримінальна відповідальність), колективною відповідальністю за вчинення злочинів, колективістським сприйняттям

¹⁹ Один із трьох великих богів у шумеро-аккадській міфології, поряд з Ану та Еа.

²⁰ Мардук – верховний бог у Давній Месопотамії.

²¹ «Законы царя Хаммурапи», в *Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (комментированная)*, Маймескулов, Л. Н. (ред., сост.), Тихоненков, Д. А. (сост.) (Харьков: Право, 2011), 13–14.

²² *Дхармашастра Нарады*, 71.

²³ *Законы Ману. Дхармашастра*.

²⁴ Там само.

²⁵ *Дхармашастра Нарады*, 133.

²⁶ Там само.

²⁷ Цянь Сыма, *Исторические записки: Ши цзи*. Т. 1 (Москва: Восточная литература, 1972), http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/1/Syma_Tsjan/Izbrannoe/frame1.htm.

²⁸ Див. докладно: С. А. Кошовий, «Реформи Шан Яна» (дис. канд. іст. наук, Київ, 2016), 266.

права, невиразним становим характером і поляризацією соціального положення представників панівної династії і бюрократичного апарату, з одного боку, та підданих, з іншого, відсутністю гарантій прав особи, політичним свавіллям і безконтрольністю влади з боку народу.

4. Стародавня єгипетська цивілізація сформувалась як єдине ціле близько 3100 р. до н. е. Відомі ранні джерела («Повчання Мерикара» (3 тисячоліття до н. е.), «Пророцтво Неферті» (XV ст. до н. е.)) свідчать про наявність суспільної системи моралі, в основі якої добродетельність, праведність, прихильність істині, добродетельність, рівне ставлення до людей незалежно від походження, піклування про людей, підтримка слабого²⁹, значне поширення міфів і глибоку релігійність єгипетського суспільства, в якій простежуються християнські і загальнолюдські моральні мотиви: не кажи брехні про матір на угоду вельможі, поважай батьків, а з іншого боку – деспотичний характер влади («і лягли вони на животах своїх перед його величністю»)³⁰, глибоке соціальне розшарування суспільства.

Хоча юридичні пам'ятки Давнього Єгипту не збереглися, однак із літературних джерел відомо про право і розвинуту систему судочинства.

Правління єгипетських царів (з XIX ст. до н. е. стали називатись фараонами), як і правителів інших давніх країн Сходу, спиралось на уявлення про божественний характер влади. Початково вони були духовними посередниками між богами і простими людьми.

Ієрогліфічний запис «Призначення візира» (XVII–XVI ст. до н. е.) дає уявлення про належне відправлення правосуддя періоду Середнього царства (2134–1690 до н. е.), зокрема принципи справедливості правосуддя («не суди неправильно»), неупередженості, поваги до сторін, вмотивованості судового рішення («поясни, чому відмовляєш», «досліди докази»), дотримання закону («не твори свого бажання в речах, щодо яких відомий закон»)³¹. У більш пізній час за здійснення правосуддя на низовому рівні відповідали місцеві ради старійшин (Кенбет), а на верхньому рівні – Великий Кенбет.

Єгипетському праву цього періоду були відомі такі інститути, як інститут договору, спільної власності подружжя, шлюбного контракту, що свідчить про ширші права жінки в єгипетському суспільстві в порівнянні з іншими правовими системами того часу.

Могли застосовуватись побої і катування, каліцтво обличчя або вигнання, а за особливо тяжкі злочини, зокрема вбивство чи пограбування гробниць, – смерть через відтинання голови, саджання на палю, утоплення. Відома була також колективна відповідальність сім'ї злочинця.

Висновки

Завершуючи цей невеличкий історичний огляд світоглядних правових уявлень, що існували в раннях державах Сходу, варто насамперед зазначити, що вони залежали від цивілізаційних, економічних і культурних умов розвитку давньосхідних держав. Ці держави формувались на основі патріархальної родової організації, общинної і державної форм власності (на основі яких виник азійський спосіб виробництва), глибокого розшарування суспільства, містичного і сакрального уявлення про божественний характер верховної влади, що сприяло формуванню деспотичних форм правління, що характеризуються жорсткою централізацією і жорстким політичним режимом, містичним ставленням до влади, наявністю верховного правителя, що концентрував у своїх руках майже абсолютну владу, високою роллю служилої і придворної аристократії.

Загальною первинною основою правового світогляду народів раннях держав Сходу є міфічно-релігійні вірування народів (як, до речі, і всіх інших раннях держав світу), що виконували функцію пояснення і світового порядку, і обґрунтування загальних законів природи, а також слугували критерієм оцінювання людських вчинків.

Ці уявлення спирались на загальні для всіх цивілізацій моральні уявлення про добро і зло, справедливість і несправедливість, правду і кривду, моральне і аморальне. У філософських трактатах, в окремих літературних і правових джерелах Давнього Сходу можна відшукати ключові спільні моральні постулати, які походять від найдавніших вірувань і релігій та моральних правил, відомих науці (не вбий, не кради, не чини перелюбу, не кради чужого, не бреш, не лихослов, поважай своїх батьків, не роби іншому того, що могло би бути причиною твоїх страждань), а потім відображених в індуїзмі, християнстві, ісламі.

З погляду суспільної і державної ідеології, панівна верхівка була зацікавлена в поширенні й утвердженні уявлень про святість і непорушність верховної влади правителів, які нерідко поєднували релігійну і світську владу. Закони володарів також проголошувалися веліннями богів, вищих сил, які всі повинні неухильно виконувати. Цей погляд на закони підкріплювався

²⁹ Повчання Мерикара, https://uk.wikisource.org/wiki/Повчання_Мерикара.

³⁰ Закони царя Хаммурапи, 5.

³¹ Антологія мирової правової думки, 29–30.

системою жорстоких покарань за їх порушення. На відміну від правових і політичних учень Заходу, східні філософські вчення ґрунтувалися на покорі владі, не обґрунтовували ідеї рівності людей, рівності всіх перед законом, залучення до участі в управлінні державними справами.

Вся релігійна і державна ідеологія слугувала потребі централізації раних держав, налагодження більш ефективного їх захисту від зовнішніх ворогів, а з погляду внутрішнього устрою потребі міцно тримати народ у покорі.

Пройшли тисячоліття, проте важливі відмінності між правовим, суспільним і державним устроєм країн Сходу і Заходу, які проявилися в процесі розвитку східної і західної цивілізацій, залишаються.

Список використаної літератури

- Авдиев, В. И. *История Древнего Востока*. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1953.
- Антология мировой правовой мысли. в 5 т. Т. 1. Античность. Восточные цивилизации*. Москва: Мысль, 1999.
- Давид, Р. *Основные правовые системы современности*. Туманов, В. А. (пер. и вступ. ст.). Москва: Прогресс, 1988.
- Дхармашастра Нарады. Вигасин, А. А. (пер. и вступл.). Самозванцев, А. М. (пер.). Москва: Восточная литература РАН, 1998. https://www.indostan.ru/biblioteka/knigi/2932/4119_1_o.pdf
- «Законы Ману. Дхармашастра». <http://www.bharatiya.ru>. Дата обращения Май 25, 2021. http://www.bharatiya.ru/india/zak_manu/zak_manu01.html
- «Законы царя Хаммурапи». В *Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (комментированная)*. Маймескулов, Л. Н. (ред., сост.), Тихоненков, Д. А. (сост.). Харьков: Право, 2011.
- Кожовий, С. А. «Реформи Шан Яна». Дис. канд. іст. наук. Київ, 2016.

Елементи демократичного управління, як-от народні збори або самокеровані сільські або міські громади, хоча й були відомі країнам Давнього Сходу, однак не набули такого значення, як у країнах Заходу. І якщо країни західної цивілізації зрештою змогли розвинути ці засади управління, сформувавши держави на демократичній основі, де народ став не тільки об'єктом права, але й його суб'єктом, носієм і джерелом права, що дало можливість гарантувати права і свободи людини і громадянина, то країни Сходу ідеали індивідуальної свободи віддали на поталу ідеалу абсолютної єдності. Втім, людина не може стати щасливою, коли вона не визнається найвищою цінністю, не отримує право на індивідуальність, право на свободу та економічну незалежність.

- Москаленко, М. Н., упоряд. «Про того, хто бачив усе... Епос про Гільгамеша». У *На риках Вавилонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавилону, Палестини*. Київ: Дніпро, 1991.
- Мэн, Сэръ Генри Сомнеръ. *Древній закон и обычай*. Москва: Тип. А. И. Мамонтова и К., 1884.
- Неру, Д. *Открытие Индии*. Москва: Издательство иностранной литературы, 1955.
- «Повчання Мерикара». uk.wikisource.org. Дата звернення Травень 28, 2021. https://uk.wikisource.org/wiki/Повчання_Мерикара
- Сыма, Цянь. «Исторические записки: Ши цзи». Т. 1. Москва: Восточная литература, 1972. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/I/Syma_Tsjan/Izbrannoe/frametext1.htm
- Dhavan, S. S. "The Indian Judicial System: A Historical Survey." Accessed May 26, 2021. http://www.allahabadhighcourt.in/event/TheIndianJudicialSystem_SSDhavan.pdf

Bibliography

- Antologija mirovoi pravovoi mysli. T. 1. Antichnost. Vostochnye tsivilizacii [The anthology of the world's legal thought. Vol. 1. Antiquity. Eastern civilizations]*. Moscow: Mysl, 1999 [in Russian].
- Avdiev, V. I. *Istoriia drevnego Vostoka [The history of the Ancient East]*. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury, 1953 [in Russian].
- David, R. *Les grands systemes de droit contemporain*. V. A. Tumanov, trans. and introd. Moscow: Progress, 1988 [in Russian].
- Dharmaśāstra Naradiya*. A. A. Vigin, trans. and introd., A. M. Samozvantsev, trans. Moscow: Vostochnaia literatura RAN, 1998 [in Russian].
- Dhavan, S. S. "The Indian Judicial System: A Historical Survey." Accessed May 26, 2021. http://www.allahabadhighcourt.in/event/TheIndianJudicialSystem_SSDhavan.pdf
- Koshoviy, S. A. "Reformy Shan Yana" ["The Shang Yang's Reforms"]. PhD diss. in history. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
- Maine, Sir Henry Sumner. *Drevnii zakon i obychai [Early Law and Custom]*. Moscow: Tipografiia A. I. Mamontova i K., 1884 [in Russian].
- Moskalenko, N. M., ed. "Pro toho, khto bachyv use... Epos pro Hilhamesha" ["About the one who saw everything... The epic on Gilgamesh"]. In *Na rikakh Vavylonskykh: Z naidavnishoi literatury Shumeru, Vavylonu, Palestyny [On the Babylonian revers: From the ancient literature of Sumer, Babylon, Palestine]*. Kyiv, 1991 [in Ukrainian].
- Neru, D. *Otkrytie Indii [The Discovery of India]*. Moscow: Izdatelstvo inostrannoi literatury, 1955 [in Russian].
- Povchannia Merykara [The Teaching for King Merykara]. uk.wikisource.org. Accessed May 28, 2021. https://uk.wikisource.org/wiki/Повчання_Мерикара [in Ukrainian].
- Sima, Qian. *Istoricheskie zapiski: Shi Chi [Historical records. Shi Chi]*. Vol. 1. Moscow: Vostochnaia literatura, 1972. Accessed May 19, 2021. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/I/Syma_Tsjan/Izbrannoe/frametext1.htm [in Russian].
- "Zakony Manu. Dkharmashastra" ["The Laws of Manu. Dharmaśāstra"]. <http://www.bharatiya.ru>. Accessed May 25, 2021. http://www.bharatiya.ru/india/zak_manu/zak_manu01.html [in Russian].
- "Zakony tcaria Khammurapi" ["The Code of Hammurabi"]. In *Khrestomatia po istorii gosudarstva i prava zarubezhnykh stran (kommentirovannai) [The textbook on the history of state and law of foreign countries (commented)]*. L. N. Maimeskulov, D. A. Tikhonenkov, eds. Kharkov: Pravo, 2011 [in Russian].

Anatolii Zaiets

LAW PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF THE EARLY EASTERN STATES

The article is devoted to the elucidation of the ideological foundations of the law of the states of the early civilizations of the East, which last from the VII millennium BC (Sumer and Akkad, Babylon, India, China and Egypt). The spontaneously formed mythical, religious, moral and rational components of the worldview, as well as elements of philosophical doctrines are analyzed, traced as the unity of the notions of the gravity of sin and sinful behavior and even the community as a whole, caste character based on the idea of the inevitability of social inequality, the subordinate position of women, and significant differences in different legal systems, based on the specifics of economic structure and political system, civilizational and cultural differences, historical features of state formation, as well as worldviews of peoples, their understanding of the world, world order, natural and terrestrial laws. It is concluded that the general primary basis of the legal worldview of the peoples of the early states of the East are mythical and religious beliefs of peoples (as, incidentally, in all other early states), which served to explain the world order and justify the general laws of nature, and also served as a criterion for evaluating human actions.

These ideas were based on common to all civilizations moral ideas about good and evil, justice and injustice, truth and injustice, moral and immoral. In philosophical treatises, in some literary and legal sources of the ancient East, one can find key common moral postulates that take long from the most ancient beliefs and religions and moral rules, known to science, and then reflected in Hinduism, Christianity, Islam. From the point of view of social and state ideology, the ruling elite was interested in spreading and affirming the notions of the sanctity and inviolability of the supreme power of rulers, who often combined religious and secular power. The laws of the rulers were also proclaimed by the commands of the gods, the higher powers, which must be strictly observed by all. This view of laws was reinforced by a system of severe punishments for violating them. Although this together helped to centralize the early states, to establish more effective protection against external enemies, and from the point of view of internal organization to keep the people firmly in subjection, it did not contribute to the development of ideals of individual freedom.

Keywords: early states of the East, worldview bases of law, customary law and law, legal status of a person.

Матеріал надійшов 02.06.2021

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)